

МОВА ТА МИСЛЕННЯ (ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ)

Відправною точкою будь-якого лінгвістичного дослідження є, як відомо, аксіоматичне положення про віддзеркалення мовою об'єктивної дійсності. Проте, як саме відбувається цей процес, в чому полягає його сутність, до цього часу залишається ще в багатьох аспектах не визначеним. Це породжує суперечності у трактуванні лінгвістичних явищ, веде до виникнення взаємовиключаючих лінгвістичних теорій.

Одним із найбільших непорозумінь у лінгвістиці щодо теорії віддзеркалення є, на нашу думку, припущення про пряме (безпосереднє) віддзеркалення мовою об'єктивної дійсності. До того ж, воно є й найбільш розповсюдженим серед лінгвістів, особливо серед представників т. зв. традиційного синтаксису, які проєктують референційне значення мовних явищ безпосередньо на об'єктивну дійсність, її фрагменти. Подібною практикою користуються і представники такого сучасного напрямку в мовознавстві, як семантичний синтаксис.

В своїй найбільш крайній, абсолютизованій формі цей підхід знайшов вираження в концепції віддзеркалення сучасного англійського логіка Ф. Вайсмана, якій, зокрема, відзначає: "Дійсність є нерозчленованою. Те, що ми маємо в нашому розумі, це, можливо, те, що мова містить одиниці, тобто речення. При описові дійсності за допомогою вживання речень ми проводимо, так би мовити, лінії крізь неї, відмежовуючи якусь її частину і називаючи те, що відповідає цьому речен-

ню фактом. Інакше кажучи, мова є ножем, яким ми кроїмо факти” (Цит. по Р. Г. Авояну [2:77]). Як бачимо, схема віддзеркалення тут надзвичайно спрощена і зводиться до паралелі між “реченням” та “фактом дійсності” – назвою та предметом. З цим, звичайно, погодитись не можна, оскільки в такому разі людський мозок позбавляється своєї основної функції – “апарату” творчого світосприйняття, зводиться лише до ролі пасивного вмістища вже готових до вжитку речень, які добираються в залежності від потреб комунікації. Таке тлумачення процесу віддзеркалення залишає багато філософських та лінгвістичних проблем без відповіді.

Проте слід відзначити, що останнім часом цей підхід все частіше піддається критиці. Все більше лінгвістів та філософів доходять висновку, що “дійсність знаходить в мові складне, опосередковане відображення” [9:35]. “Віддзеркалення, – уточнює Е. Г. Аветян, – відбувається не по прямій лінії предмет – назва. Між ними стоїть особистість віддзеркалювача” [1:48].

Повністю поділяючи останню точку зору, ми вважаємо, що сутність лінгвістичних явищ слід шукати в середній, логічній “ланці”. Адже саме з нею, а не безпосередньо з сегментами об’єктивної дійсності – процесами, субстанціями та їх властивостями – співвідноситься будь-яке висловлення. Ця ланка не лише сегментує матеріальний континуум, вона визначає відносну концептуальну вагомість кожного з цих компонентів, аранжує їх певним чином між собою, проектує на часовій прямій. Одним словом, у цій ланці відбувається те, що в логіці прийнято визначати терміном “предиккування” (предикація) – своєрідний “момент істини” в процесі взаємовідношення людини, її свідомості з навколишнім світом. Без врахування цієї ланки будь-яке лінгвістичне визначення слід вважати якщо не хибним, то, принаймні, неповним. Тим більше, що лінгвістика і споріднені з нею дисципліни накопичили вже достатньо фактів, які дають змогу пролити світло на ті глибинні, приховані від

людського ока, процеси, які відбуваються в цій поєднувальній ланці, тобто в свідомості людини, і без урахування яких було б просто неможливо пояснити багато досі ще не пояснених мовних явищ.

Найсуттєвішими з цих гіпотетичних припущень є такі:

I. Поняття про побудову світу, концепти не є чимсь аморфним, розмитим, як це подекуди вважається в лінгвістиці та філософії. Процес “формування” (структурування) того, що людина має потім висловити, починається ще на домовленнєвому рівні – на рівні свідомості. Саме тут відбувається найперше, найзагальніше членування об’єктивного світу, саме на цьому рівні віддзеркалення поняття набувають найзагальніших обрисів, які, хоч і з певною натяжкою, можна назвати “формою”. Адже перш ніж дати назву будь-якому явищу матеріального світу, необхідно більш-менш чітко усвідомити, принаймні, дві речі – спільність його з собою подібними та відмінність від інших явищ. А це вже і є початком структурування.

Наше припущення підтверджується й мовними фактами, зокрема, спільністю концептуальної основи всіх природних мов, незалежно від їх структурного типу. І дійсно, неможливо знайти таку природну мову, в якій були б відсутні засоби вираження таких універсальних концептів, як субстанціальність, буття, процес, стан, стан-відношення тощо. В межах однієї мови більшість з цих концептів пронизує всю її систему – як по вертикалі (морфологічно), так і по горизонталі (синтаксично). Досить показовими в цьому плані є й випадки синезису – безпосереднього узгодження присудка в числі з суб’єктом думки, а не з підметом речення. (Наприклад: Кожного року в Одесу *приїздить* багато туристів. // Кожного року в Одесу *приїздять* багато туристів; Назустріч мені троє *їхало* на велосипеді. // Назустріч мені троє *їхали* на велосипеді. Англ. мова: The family (team тощо) are... The family (team) is...). На факт домовленнєвого структурування висловлювання вказують і окремі лінгвісти

та філософи. М. О. Бородіна, зокрема, зазначає: “Суб’єктно-предикатна структура є композицією, побудовою речення на концептуальному рівні. Це та особливість мови, яку можна вважати універсальною”. І далі: “В загальній психології мови та мовленнєвого мислення “логіко-граматичні або мовленнєво-мисленнєві категорії”, які розробляє С. Д. Кацнельсон, мають бути “такими, що утворюють ядро універсального компонента” [3:5].

II. Сутність формування концептів та об’єктивний характер останніх полягає у наслідуванні, “копіюванні” свідомістю форм матеріального світу. Так, найбільш дискретні прояви матеріального світу – помітні для ока, відчутні на дотик – укладаються в свідомості в концепт “субстанціальність”, “швидкість” видозміни матерії, її плинність – в понятті буття тощо. “Об’єктивним підґрунтям можливості членування дійсності мовою, – пише Р. Г. Авоян, – є сама дійсність в її суперечності та якісній визначеності. Аналітична здатність нашого мислення та його мовний прояв має онтологічну основу”... “Дійсність як система визначеностей (речей, властивостей, відношень) та соціальний досвід людей “підказують” мові відповідну сегментацію” [2:77].

Наслідування, копіювання свідомістю матеріального світу, його форм – це один із найважливіших факторів розвитку мови, формування її як системи. Подібно тому, як людина, копіюючи форми існуючої матерії, створює нові, вторинні матеріальні продукти, аналогів яким у природі немає, так і в мові – людський мозок використовує вже існуючу мовну “матерію” як базу та взірць для утворення нових мовних одиниць. Саме це, зокрема, лежить в основі мовного оформлення лексичних одиниць з абстрактним значенням, прямих матеріальних аналогів яким, як відомо, в матеріальній дійсності не існує. У таких випадках людський мозок, надаючи тій чи іншій абстрактній одиниці статусу певної частини мови, відштовхується вже не від первісно існуючої матерії, а від оди-

ниці конкретного змісту, яка утворилася попередньо, та оформляє новоутворені слова на їх основі і за їх зразком. Конкретні лексичні одиниці в цьому випадку є в свідомості людини також часткою матерії, як і будь-яке інше її первісне утворення. Звідси й більш виразне тяжіння конкретних лексичних одиниць до певних частин мови та відносна “байдужість” до тієї чи іншої частини мови більшості абстрактних номінацій, що виявляється у порівняно більш вільній конверсії останніх з однієї частини мови в іншу*. Наприклад: радість (іменник), → радіти (дієслово), → радий, радісний (прикметник), → радо, радісно (прислівник) // хліб (іменник), → дієслово, → хлібний (прикметник), → хлібно (прислівник зі зміною семантики); рука (іменник) → вручати (дієслово від фрази “в руки” зі зміною в семантиці), → ручний (прикметник зі зміною в семантиці), наручний (прикметник від фрази “на руку” зі зміною семантики), зручний (прикметник зі зміною семантики), → зручно (прислівник від “зручний”; стіл (іменник), → столуватись (дієслово зі зміною семантики), → стільний (прикметник зі зміною семантики), настільний, застільний (прикметники зі зміною в семантиці від фраз “на столі”, “за столом”), → прислівник; жінка (іменник), → женитись (дієслово зі зміною в семантиці), → жіночий (прикметник), → жіночо (прислівник зі зміною семантики). Аналогічні приклади можна знайти і в інших мовах.

III. Найсугтєвішими з концептів, які відбивають матеріальний світ, є концепти субстанціальності та буття. Враховуючи те, що найдоступнішими для спостереження, найбільш відчутними на дотик, найпомітнішими для ока є субстанціальні вияви матерії, можна припустити, що

* Співвідношення між мовною структурою предикації та процесом об’єктивної дійсності визнається багатьма лінгвістами, зокрема, А. К. Корсаковим [11:26, 8-10].

першим в історичному аспекті віддзеркалення був концепт субстанціальності. Першим, що цілком вірогідно, було й його озвучення.

Однак спілкування прадавньої людини з матеріальним світом відбувається в конкретній ситуації її життєдіяльності. Виділяючи та фіксуючи у своїй свідомості певні предмети матеріального світу та повертаючись до них раз у раз в процесі матеріального забезпечення свого існування, первісна людина не могла не помічати й певних змін у цих предметах, “швидкість” плину яких вона починає вимірювати, прикладаючи до своєї особи (певного моменту її існування) – своєрідної “точки відліку”. Цей момент є початком утворення предикації – найсуттєвіший момент в процесі віддзеркалення, свого роду “момент істини”. Адже мозок людини починає розрізняти вже не тільки субстанціальні вияви матеріального світу, він починає усвідомлювати його як певну сукупність процесів. Інакше кажучи, людина впритул підходить до розуміння сутності побудови світу, а це, в свою чергу, виступає гарантом її існування та розвитку.

Сегментування неподільного, суцільного матеріального континууму на процеси створює і спрямовує всю життєдіяльність людини протягом всього її життя. Протікаючи в свідомості безперервно, цей процес не міг не відбитися в ній у вигляді певних мисленнєвих стереотипів, подальший розвиток яких йде в напрямку концептуального структурування їх компонентів. В результаті утворюється ядсно новий компонент – судження.

IV. Сутність судження полягає у структурованому віддзеркаленні свідомістю (крізь призму суб’єктивного “я”) об’єктивних процесів матеріального світу. Адже судження – це найдосконаліша форма віддзеркалення світу. Завдяки судженню людина здатна відобразити матеріальний світ якнайповніше – в русі, в діалектичній єдності всіх його суперечностей. І дійсно, цей концепт є діалектичною єдністю не лише об’єктивного й суб’єктивного, про яку вже йшлося, він поєднує у собі й таку суперечність,

як цільність та дискретність. Адже, з одного боку, кожен процес – це, так би мовити, своєрідний “знімок” з матерії в цілому, він несе у собі ідею про побудову світу взагалі – ідею про існування матерії в часі та просторі, з іншого ж, – він є лише її окремим фрагментом, одним з безконечної сукупності процесів. Судження – це також і діалектична єдність загального та конкретного, сталого та мінливого тощо. Отже, судження, як і матерія, яку воно віддзеркалює, – це згусток діалектичних протиріч. Формування судження – це якісний стрибок в осмисленні людиною об’єктивної дійсності. Завдяки йому людина впритул підходить до розуміння структури світу, його сутності. В своїй “гнучкості” судження копіює матерію, основною властивістю якої є, як загальноновизнано, постійний рух, безперервний перехід з одного виду матерії в інший. Завдяки своїм універсальним діалектичним властивостям – а ці властивості притаманні й матерії – судження є найбільш оптимальним засобом суб’єктивного віддзеркалення об’єктивної дійсності, а значить – і засобом формування думки. Невипадково саме судження, його структура, покладене в основу дисципліни, яка вивчає правильне мислення, – в основу формальної логіки.

V. Безпосереднім втіленням судження у мові слід вважати первинну структуру предикації. Для цього, як ми вважаємо, є всі підстави. Це, по-перше, факт наявності структури предикації у будь-якій природній мові та те, що вона охоплює більшість вживаних у цій мові висловлювань. По-друге, це якісні характеристики самої структури предикації, які повністю відповідають судженню. Як і судження, структура предикації двокомпонентна. Відповідає структура предикації судженню і за змістом, адже в ній теж наявні всі ознаки синтезу об’єктивного з суб’єктивним. Так, з одного боку, структура предикації є втіленою в мову моделлю структурної побудови світу – процесу*, з іншого ж, – в ній досить часто

* Співвідношення між мовною структурою предикації та процесом об’єктивної дійсності визнається багатьма лінгвістами, зокрема, А. К. Корсаковим [11:26, 8-10].

спостерігаються й ознаки суб'єктивного сприйняття того чи іншого процесу. До останніх належать, зокрема, т. зв. лінгвістичні аномалії: вживання теперішнього часу замість майбутнього або минулого, різна часова характеристика одних і тих же об'єктивних процесів співрозмовниками, невідповідне до ситуації вживання деяких особових займенників ("ми" замість "я", "ти" замість "я", як, наприклад, у риторичному запитанні "Ну що *ти* будеш тепер робити?!" тощо).

Слід відзначити й надзвичайну еластичність (гнучкість) мовної структури предикації, яка теж наближає її до судження. Свідченням цього є, зокрема, рухомість лінійних меж підмета та присудка*, а також той факт, що ці компоненти структури предикації можуть бути виражені практично будь-якою частиною мови.

Досить вагомим доказом на користь співвідносності мовної та логічної предикативних структур є й існування цілого напрямку в мовознавстві, відомого під назвою логіко-граматичної школи.

VI. Отже, як бачимо, структура предикації (як на логічному, так і на мовному рівні) є концентрацією онтологічної та суб'єктивної інформації про навколишній світ, інакше кажучи, – носієм *смыслу*.

Правильність нашого висновку підтверджується, зокрема, визначенням *смыслу*, яке дає цьому поняттю відомий філософ С. О. Васильєв. Під *смыслом* він розуміє здатність "*бути чимсь означеним*" [4:85]. На думку вченого, "це поняття є еквівалентом *думки*" [там же: 9].

Зіставимо це визначення з визначенням структури предикації лінгвістами. На думку А. К. Корсакова, структура предикації співвідноситься в об'єктивній дійсності з субстанцією та специфікою її існування в часі і просторі, або, інакше кажучи, – з *конкретним елементарним процесом* об'єктивної дійсності [11:8-10, 26].

* Останнім часом все більше лінгвістів розширює межі присудка до меж логічного предиката, вводячи в склад присудка додаток та обставину [12: 18, 19; 11:26, 8-10].

Як бачимо, визначення філософа і лінгвіста мають точки перетину: *структура предикації* через специфічне *буття* (= бути чимсь означеним) зіставляється з *думкою*.

З урахуванням досить слушної пропозиції А. К. Корсакова стосовно того, що усвідомлюване має певні межі та визначається конкретністю, остаточним визначенням *структури предикації* буде визначення її як виразника *конкретної елементарної думки*.

VII. Однак процес віддзеркалення (предикуювання) не зводиться лише до судження. Поряд з ним існує та досить широко застосовується й інший засіб – *уявлення*, який, на думку О.О. Потебні, є "залишком первісних, ще не розчленованих форм мислення в далекому минулому людства" (Цит. по Є. М. Галкіній-Федорук [5:56]). Цей тип віддзеркалення втілюється на рівні мови (мовлення) у "непредикативних" висловлюваннях типу "Зима.", "Вечір.", "Спасибі" тощо, тоді як судження – у висловлюваннях, які містять (або імплікують) первинну структуру предикації. Цей факт, на наш погляд, може мати вирішальне значення при вирішенні такої складної лінгвістичної проблеми, як класифікація речення.

VIII. Проте судження та уявлення неправильно було б розглядати лише як антиподи. Вони знаходяться між собою у діалектичному відношенні єдності суперечностей. З одного боку, уявлення, як найдавніша форма мислення, стала базою для розвитку судження, з іншого ж – судження досить часто переосмислюється в уявлення. У мові це виявляється у відсутності жорстких меж у функціонуванні речень та висловлювань-речень. Прикладами перетікання речення в висловлювання в діалектичному зрізі можуть слугувати, зокрема, такі висловлювання, як "Спасибі!" (< Спаси тебе бог!), "Добрий ранок!" (< Бажаю тобі доброго ранку.) тощо.

В синхронічному зрізі це виявляється у використанні мовної "руди"

двічі: у нашаруванні комунікативної (психологічної) предикації^{*} на мовну предикацію та у наданні компонентам синтаксичних структур модифікації та комплементатії відношень, аналогічних предикативним. Наприклад: Сестру | отличается скромность (← Скромность | отличается сестру); Борошна – цілий мішок (← *цілий мішок* борошна); Дітей – четверо (← *четверо* дітей); Дідусеві – під сімдесят. (← Я даю *дідусеві під сімдесят*) тощо.

Ці діалектичні якості мислення та мови дають людині можливість усвідомлювати та передавати засобами мови процеси об'єктивного світу у русі, у розмаїтті усіх їх взаємоперетворень.

IX. Надзвичайно важливим моментом у процесі віддзеркалення є також здатність мислення проводити над висловлюваннями операції на зразок алгебраїчних. Ця властивість знайшла втілення і в мові – матеріальній оболонці мислення. Адже будь-яка синтаксична структура є нічим іншим, як “застиглою” (змертвою) операцією над пропозиціональними висловлюваннями, “одягненими” в мовну форму [10:32]. “Алгебра” операцій пронизує весь процес мовленнєтворення.

Звідси й необхідність підходити до мовного явища не як до чогось сталого, даного раз і назавжди, а розглядати його в динаміці тих мовно-мисленнєвих операцій, які передують його утворенню і які досить чітко проглядають крізь його форму. Нехтування цією закономірністю – пряме накладання кінцевої мовної форми на усталену форму мислення, а часто-густо й безпосередньо на об'єктивну дійсність^{*} – і є, на наш

^{*} Комунікативна (психологічна) предикація досягається, в основному, засобами просодії: паузою, інтонацією, наголосом тощо.

^{*} Подібна практика спостерігається, зокрема, при трактуванні т. зв. “безособових” речень. Спробу дати пояснення цьому явищу з позицій теорії логіко-граматичної динаміки можна знайти у статтях автора [7; 8].

погляд, основною причиною хибного уявлення лінгвістів про невідповідність мовної та логічної структур предикації.

Усі перелічені вище аспекти взаємодії мови та мислення покладені в основу висунутої нами лінгвістичної теорії, яку ми назвали теорією логіко-граматичної динаміки. Докладніше з цією теорією, її характером та можливостями можна ознайомитись у монографії [6] та статтях [7; 8].

Узагальнюючи все вищесказане, можна твердити, що в ієрархії взаємовідношень між мовою та мисленням основна, домінуюча роль належить мисленню. Воно спрямовує розвиток та функціонування мови, виступає гарантом її зрозумілості та правильності відображення. Саме завдяки мисленню мова набуває надзвичайної гнучкості, еластичності, зіставної з діалектичною гнучкістю матерії, що дозволяє їй, за обмеженої кількості структур, передавати безмежне розмаїття навколишнього світу.

Література

1. Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. – Ереван, 1968.
2. Авоян Р. Г. Значение в языке. Философский анализ. – М., 1985.
3. Бородина М. А., Стрелкина Л. М. Категория субъекта и объекта в романских языках // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л., 1982.
4. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста. – К., 1988.
5. Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. – М., 1956.
6. Жаборюк О. А. Категория стану в сучасній англійській мові та індоевропейський синтаксичний процес. Теоретичні аспекти. – Одеса, 1998.

7. Жаборюк О. А. Предикація та предикативність у контексті теорії логіко-граматичної динаміки // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 1999. – Випуск 1.
8. Жаборюк О. А. Проблема “безособовості” з позицій теорії логіко-граматичної динаміки (на матеріалі сучасної англійської мови) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Випуск 7.
9. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
10. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М., 1979.
11. Korsakov A. K., Korsakov A. A., Korsakov Al. A. Theoretical Foundations of Modern English Grammar. Part 1. Syntax. – Odessa. Machinescript, 1982.
12. A University Grammar of English. R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, G. Svartvik. – М., 1982.